

ELS PALAUS DE TERRASSA. ESTUDI DE LA PRESENCIA MUSULMANA AL TERME DE TERRASSA A TRAVÉS DE LA TOPONÍMIA¹

Joan Soler i Jiménez; Vicenç Ruiz i Gómez

Petro sacristae, scriptis libentes istis

El mot *palau* ha estat lligat a la historiografia terrassenca des dels estudis de Soler i Palet. La presència d'aquesta realitat a la documentació medieval no ha passat desapercebuda a ningú i s'ha utilitzat la informació que la documentació presenta per justificar i entendre un dels edificis més emblemàtics de la nostra ciutat, com és la Torre del Palau. Sense deixar de ser fidels a aquest interès, volem donar amb aquest article un punt de vista diferent de la interpretació de la realitat medieval de Terrassa, en concret del moment de la conquesta andalusina. El nostre estudi parteix d'una base eminentment documental i utilitza les dades que l'arqueologia, amb els importants avenços dels darrers anys, ens ha proporcionat. Creiem que el nostre estudi pot donar noves orientacions a la recerca actual al voltant de la història medieval de Terrassa, així com a la recerca al voltant del *castrum Terracia* i del mateix castell palau de Terrassa.

Per a la realització del nostre estudi hem volgut consultar en profunditat els fons documentals editats, i que disposen de documentació altmedieval, que actualment tenim a la nostra disposició, com ara el Diplomari de Sant Llorenç del Munt (SLM),² el Cartulari de Sant Cugat (CSC),³ el Diplomari de Santa Anna (DSA),⁴ el Diplomari de Montalegre (DCM)⁵ i el Diplomari de la Catedral de Barcelona (DCB).⁶ Alhora, hem hagut de consultar altres fons no editats, com són el Diplomari de Sant Pere i Santa Maria d'Ègara (en procés d'edició), els pergamins de Sant Benet de Bages i els pergamins del segle XII del monestir de Sant Llorenç del Munt, que podem trobar a l'ACA. La nostra voluntat era la de realitzar un estudi al màxim de diacrònic possible, per tal de poder contrastar una mateixa realitat en èpoques diferents i establir aquells punts de contacte que ens permetessin poder localitzar-la en un espai al més concret possible dins el terme de Terrassa. Per a aquesta tasca hem utilitzat els capbreus, la gran font documental que permet aquest tipus de recerca. En concret, hem consultat la important col·lecció de capbreus que trobem a l'AHCT. Aquests capbreus (a cavall entre els segles XIV i XVIII) tenen llur origen en les diferents institucions, sobretot religioses, que tenien possessions dins el terme de Terrassa i que posaven per escrit de forma periòdica els seus dominis, per tal de continuar extraient la renda que aquests generaven. Aquesta periodicitat permet seguir l'evolució d'una peça de terra al llarg del temps, tot veient-ne els canvis de propietaris i els diferents cultius que s'hi han anat realitzant. De la mateixa manera permeten seguir al llarg de la història uns topònims concrets, els quals, posats en contrast entre ells, permeten ser localitzats en un espai també concret. L'afany per la localització dels topònims amb el mot *palau* ha estat l'objectiu central de la nostra investigació.

L'espai territorial en el qual hem emmarcat la investigació és el terme castral altmedieval del *castrum Terracia*, delimitat específicament pel document SLM 168. Concretament les delimitacions d'aquest terme, el 5 d'octubre del 1017, són les següents: "Et affrontad predicto alaude in terminio de Tegores et de Sancti Minati et iniungit se usque in castrum Guanta et pervadit usque ad castrum Galiffa, de meridie in ipsa strada qui exiit de Riopullo et vadit per ipso prado usque in Cannedo ad ipsa mansione

qui fuit de Guifredi et est hodie de filio suo Suniario sive per ipso termine de Rio Rubio usque in ipso termine de Ullastrello, de occiduo in rio de Masurgs et iniungit se per ipsa silva de Gallano usque in Era Ventosa et usque in castrum de Pera, de circi in terminio de Nespo[la] vel ad ipsa Elzina de Bono Miro et in ipsos t[ermi]nos de Granera vel de Ladera usque in castrum Gallifa".⁷ El mapa que adjuntem il·lustra aquestes delimitacions.

Ens volem fer ressò d'una recent hipòtesi aplicada al significat del mot *palatium* en època altmedieval. Aquesta nova orientació ha estat proposada pel professor Ramon Martí de la UAB, partint de la base que deixà fixada Pierre Bonnassie. Precisament va ser l'historiador francès qui ja va proposar una primera interpretació del mot. Es tractava de diferenciar-ne el significat pròpiament llatí del significat que el mot adopta en el marc de la *Hispania* altmedieval. Bonnassie observava que havia trobat el mot *palatium* relacionat amb la fiscalitat reial i l'identificava amb "un antic edifici públic i també un antic centre d'explotació de domini públic".⁸ Ell mateix, però, es qüestionava de quina època devia ser aquesta construcció. Semblava que "el mot fixat a la toponímia ja no evocava res per als contemporanis, ni tan sols vestigis, i això que una construcció carolíngia hauria deixat certament records". És llavors, indagant el passat, quan troba un possible origen en l'antiga fiscalitat visigoda, i atorga als *palatia fiscali* aquest possible inici.

Ha estat Ramon Martí qui, reprenent el dubte plantejat per Bonnassie i després d'haver analitzat en profunditat els *palatia* de les comarques gironines, n'ha trobat un origen diferent. És cert que és anterior als carolíngis, però també ha demostrat que és posterior als visigots. Davant d'això, l'opció de Martí és inserir aquesta institució dins els moviments de conquesta àrabs i berbers (o *imazighen*), després de llur entrada a la Península a partir del segle VIII.

El seu raonament passa per observar que en època visigoda "el mot *palatium* es refereix sempre a la seu del palau imperial o reial, sense cap implicació en la gestió de les finances públiques". En canvi, "la institució dels *palatia* rurals només es documenta durant els segles VIII-IX, a la formació d'Al-Andalus".⁹

El dubte que genera aquesta hipòtesi és què hi fa un topònim llatí designant un edifici de caràcter clarament andalusí. Ramon Martí considera que la paraula *balat* seria l'adaptació a l'àrab del mot llatí *palatium* o bé del mot grec *πλατεια* (*plateia*). Aquesta segona paraula podria significar tant "palau" com "calçada antiga". A Al-Andalus, la historiografia ha interpretat que *balat* es pot referir tant a un camí com a una explotació particular d'algun personatge vinculat a l'administració emiral.¹⁰

L'anàlisi realitzada per Ramon Martí dels palaus a Catalunya, en totes les seves variants derivades tant de *palatium* com de *palatiolum* (Palau, Palou, Palol, Palà o Palauet), li ha permès observar que es pot relacionar els *palatia* tant amb *villae* com amb *loci*, torres, castells o esglésies. En tot cas, ha pogut assegurar que "els *palatia* són gairebé exclusius de la Catalunya Vella, on es troben arreu", però constatant també que es troben distribuïts de forma irregular, amb una densitat més alta a les comarques de l'Empordà, el Gironès i el Vallès.

Nosaltres hem analitzat els *palatia* del terme de Terrassa, clarament disposats a l'entorn de la seu d'Ègara, encara activa al llarg del segle VIII. En concret, hem trobat referències d'un total de sis *palatia*: *Palacio Moro*, *Palacio Fracto*, *Palacio/Valedell*, *Palazol*, *Palaciolo* i el *Palacium* que donarà nom a l'*arena de Palacio*, el qual identifiquem amb una *domus Palacium Iussanum* que apareix al segle XIII. Més endavant els analitzarem de forma individual, en veurem les particularitats i intentarem situar-los dins l'espai del terme de Terrassa. Pensem que un parell d'ells, el *Palacio Moro* i el *Valedell*, constaten clarament l'origen andalusí de l'edificació. El primer, per un element del compost que ens sembla prou evident, com és "Moro".¹¹ El segon, en tant que diminutiu de *balat*, mot que acabem de comentar. Tan sols hem pogut associar tres d'ells a una construcció existent encara als segles XI-XII (*Palacio Fracto*, *Palacio/Valedell* i *Palacio*). El *Palazol* s'ha pogut associar a una font; de fet, el topònim complet amb què apareix a la documentació és *font de Palazol*. I del *Palacio Moro* i del *Palaciolo* tan sols n'hem constatat que al segle XII ja designaven un espai de conreu (un camp i una feixa, respectivament) i no es fan ressò de cap resta d'edificació.

Ens sembla important destacar el fet que tots ells han estat trobats en relació amb una via o *strata* important. Això ve a ratificar el que l'etimologia de la paraula *balat* ens anunciava. Per exemple, el *Palacio Moro* el trobem just al costat de la *strata Minorisa*, el camí que anava a Manresa, passant per Rellinars, i que s'ajuntava amb el que provenia de Vacarisses, al Palà, o bé enllaçava amb el camí, amb posterioritat camí ral, que passava pel Pont de Vilomara, provinent de la torrota de l'Obac. El *Palaciolo* afronta amb el camí que anava a Manresa per Vacarisses i que anava a parar a la riera del Palà; el *Palacio Fracto* el trobem en relació amb el camí que es dirigia a Barcelona passant per *Rio Rubeo* (Rubí) i pel monestir de Sant Cugat; el *Valedell* l'hem trobat en contacte amb la *via mercadera* que anava a Barcelona per Sant Quirze, passava pel *Palaciolo* de Sant Pau de Riusec, a continuació es dirigia a Ripollet (on trobem el *Palacio Auzide*) i travessava el coll de Montcada; la font de *Palazol* la podem relacionar amb el camí que anava a Manresa passant per Matadepera i es dirigia cap el Pont de Vilomara; i el *Palacium* que dóna nom a l'*arena de Palacio*, es trobaria a la cruïlla entre el camí que venia de Barcelona per Rubí—que passava pel *Palacio Fracto*, pujava per la vora del torrent de Vallparadís, tot deixant a la seva dreta les esglésies de Sant Pere i Santa Maria, i es dirigia cap a Matadepera—i la *via mercadera* que venia de Barcelona per Sant Quirze i es dirigia cap a Manresa per Vacarisses o per Rellinars.

La xarxa de control de camins que els *palatia* havien establert queda clarament il·lustrada al mapa adjunt, on s'observa que tots són a pocs quilòmetres l'un de l'altre, i que entren en relació evident amb altres *palatia* observats fora del terme de Terrassa, a la mateixa comarca del Vallès. Com veiem, doncs, el seguiment d'aquestes edificacions també és útil per delimitar les vies de comunicació i de transport de mercaderies més importants de l'època.

Ramon Martí també apunta que "la localització dels *palatia* delata una estreta relació amb els centres territorials tradicionals, situació evident a la perifèria de les antigues

ciutats episcopals de la Catalunya Vella". En aquest sentit la distribució d'aquests *palatia* també encaixaria amb la localització de l'antiga seu d'Ègara, encara en actiu quan àrabs i berbers arriben a aquesta zona.

Respecte de la cronologia de creació d'aquests *palatia*, Ramon Martí suggereix que haurien estat erigits just després de la conquesta. Els *palatia* de Terrassa, doncs, datarien del 713 i dels anys immediatament posteriors. El seu ús inicial s'allargaria probablement fins al final del segle IX, moment en què es produiria el control efectiu, per part dels comtes, d'aquesta zona.¹² Posteriorment, la major part d'aquestes edificacions caurien en desús i fins i tot desapareixerien. Tanmateix, hem observat que el topònim que generen quedarà fossilitzat tant en masos i camps de conreu com en d'altres realitats físiques. Pel que fa a la seva funcionalitat com a mas, per exemple, caldria parlar-ne amb més calma. A Terrassa, observarem que alguns dels *palatia* apareixen a la documentació del final del segle XII i durant el segle XIII, així com en èpoques posteriors, com a masos o com a edificacions de residència més o menys importants. D'altres, com hem dit abans, tan sols preservaran el nom i perdran la seva evidència física. L'evolució feudal d'aquestes edificacions, per tant, és molt variada i complexa. Aquest desús provoca que la seva detecció en èpoques posteriors sigui força difícil. De fet, el seguiment de masos que apareixen amb el nom "palau" en època baixmedieval no sempre és indicatiu de l'existència anterior d'un *palatium* andalusí. Els canvis de nom del mas, provocats per les famílies que hi van residint al llarg del temps, poden confondre l'investigador. L'arqueologia, doncs, hauria de tenir un paper primordial a l'hora de discernir la presència de *palatia* andalusins o no, en aquests masos.

Pel que fa a la morfologia dels *palatia*, Ramon Martí ha detectat que sempre hi tenen associada una torre i una explotació agrícola, quelcom que provaria la "simultània condició fiscal i agrícola de l'establiment".

A Terrassa tan sols el *Palacio Fracto* i el *Palacium* han donat indicis d'una possible torre adscrita al complex edificat. La resta de *palatia*, només amb la documentació, no ens han donat cap idea sobre la seva morfologia. Bé, de fet el *Palacio/Valedell* de Sant Quirze ens fa pensar en un complex habitat de més d'una edificació a banda i banda de la *via mercadera* que venia de Barcelona, però en cap cas es menciona la presència d'una torre. Tanmateix, sí que podem relacionar tots els *palatia* del terme de Terrassa amb espais agrícoles que quadren amb les característiques dels espais andalusins, descrites per diferents investigadors.¹³ Els més clars són el *Palacio Fracto* amb les hortes de Basea, el *Palacium* amb el sistema irrigat que el connecta amb l'*Alcuba*, i el *Palazol* amb una font, arbres i un verger al seu voltant. Associar els *palatia* amb zones d'hortes pot ser un indicatiu del seu origen andalusí? A Terrassa no ho podem afirmar de forma rotunda donat que es tracta d'un territori amb una enorme i àmplia xarxa de rieres i rieretes i, tal com mostra la documentació altmedieval, i sobretot la baixmedieval, ple d'hortes i zones de regadiu. Tanmateix no ens sembla *desencaminada la proposta*. En tot cas la detecció d'un sistema de regadiu com el que hem trobat associat al *Palacium* i a l'*Alcuba* (aquest darrer topònim d'origen

clarament àrab), o l'existència d'un verger al redòs de la font del *Palazol*, ens semblen significatius. A més, l'existència d'aquest ús específic dels aqüífers en relació amb els *palatia* ens pot fer pensar en assentaments musulmans, i no tan sols en una simple presència de l'estat emiral.

L'origen andalusí del mot *palatium*, aplicat a la Catalunya altmedieval, obre de bat a bat les portes de la recerca i ofereix un camp molt ampli de treball, i com diu Martí "l'extraordinària difusió de la institució per Al-Andalus la converteix en el principal vehicle de transferència tècnica i cultural a les comunitats indígenes, en agent fiscalitzador i d'islamització finalment". Alhora ens sembla important de remarcar el fet que, tal com diu Balaña, els primers membres de les expedicions de conquesta iniciades el 711 a la Hispània visigoda seran anomenats *baladiiún*, és a dir baladins, o sigui "dels palaus".¹⁴

A continuació mirarem d'analitzar un per un tots els *palatia* localitzats dins el terme del castell de Terrassa. Anirem de llevant a tramuntana i acabarem amb la controvertida Torre del Palau.

Ab oriente... *Palacio/Valedell*

Aquest *palatium*, situat a Sant Quirze de Terrassa, el trobem relacionat amb la via pública que ve de Barcelona passant per Ripollet (*Palacio Avuzide*), en direcció a Manresa, just als límits entre la parròquia de Sant Julià d'Alta i Sant Quirze de Terrassa. Aquests límits apareixen descrits, per una banda, a l'acta de consagració de Sant Quirze de l'any 1050,¹⁵ i, per l'altra, en una descripció dels límits de Sant Julià, de 1757.¹⁶ Hem de valorar les possibles variacions d'aquests límits al llarg del temps, a l'hora de trobar-ne referències en la documentació, i també a l'hora de situar el *palatium*.

Tot i que aquest es trobava en un límit de parròquies, la descripció del terme parroquial de Sant Quirze de l'any 1050 no dona cap referència relativa al *palatium*, però sí que fa referència al torrent de Vallcorba, que, com veurem, hi passava molt a prop. Hem trobat un document al fons de l'ACA de Sant Llorenç del Munt del 1101, que parla d'un lloc anomenat *Palatium* al terme de Terrassa, a la parròquia de Sant Julià. L'afrontació oriental és "in torrente de Palatii qui excurrit per imbrem" i a ponent "in via qui vadit per Parietes seu in Collo Orio".¹⁷

Tanmateix, els documents més precisos a l'hora de descriure aquest *Palatium*, en relació amb el seu entorn i amb les afrontacions immediates, els hem trobats de finals del segle XII i es troben al DSA. El 6 de juliol de l'any 1177, Guilabert de Centelles i la seva esposa Saurina venen una disputa per la qual adquireixen la propietat del castell de Castellet, l'honor de Sant Quirze del terme de Terrassa i un mas a triar entre el de Pere Ferrer i el de Guillem de Riba, de la parròquia de Sant Quirze (DSA, 474). Una dècada després, Guilabert de Centelles i Saurina tornen a aparèixer en la documentació realitzant un seguit de donacions de possessions que tenen a Sant Quirze de Terrassa. La que ens crida l'atenció és la del desembre de l'any 1189, en què fan donació a Joan de Palau i a la seva esposa Guieta del mas del difunt Joan Borrell i del de

Valedell. Aquests masos "sunt in comitatu Barchinone et in parrochis Sancti Quiricii et Sancti Iuliani de Autura, in terminio Terracie, in locho vocato Palaci et de Valedell". Aquests dos masos tenen les següents afrontacions: "a parte orientis in torrentis de Valquarba et in tenedone Petri Ferrer (és el mateix que apareix el 1177), et de meridie in via publica, ab occiduo in carrera qui vadit de ecclesia Sancti Quirici usque a Garcavera, a circio in alaudio Sancti Cucufatis et in tenedone Gili" (DSA, 551).

El 4 de març de 1190, Pere, fill del difunt Berenguer de Querol, dona a Girona, la seva germana, un mas que té per Guilabert de Centelles a la parròquia de Sant Quirze, *ad ipsum Petronum*. Les afrontacions que apareixen són a orient "in via de Palacio que venit ad ecclesiam Sancti Quirici, a meridie in honore qui fuit Raimundi Ferrer, ab occiduo in torrente qui discurrit de Ponte inferius, a circio in via mercadera que vadit ad ipsum Pontem" (DSA, 553).

El 24 de setembre de 1190, Guilabert de Centelles i Saurina donen a Pere Teixidor un alou a la parròquia de Sant Quirze, a prop de l'església de Sant Quirze, de la qual es diu que afronta "ab oriente in torrente de Valedell qui discurrit versus ipsas domos de Petro Ferrer de Sancti Quirici, a meridie in tenedone predicti Petri Ferrer, ab occiduo in nostra trilea de Olivarias, qui ibi abemus in dominio, et in mansum quem ibi tenet Petrus Guitard per nos"; no se'n dona l'afrontació al nord (DSA, 557).

Aquests documents ens situen en un espai reduït, per ara poc aclarit, un *Palacium* i un *Valedell*. Tenim un *Palacium* i una *via de Palacio* que va cap a l'església de Sant Quirze; un *Valedell* i un torrent de *Valedell* que circula per les cases de Pere Ferrer, de Sant Quirze. La proximitat de l'església de Sant Quirze amb la *via mercadera* que ve de Barcelona és evident. I probablement també és cert que aquesta *via mercadera* circulés pel *Ponte inferius*, el qual devia estar construït al damunt del torrent de Vallcorba.

Hem consultat els capbreus, conservats a l'AHCT, de Sant Julià d'Alta, de Sant Quirze del Vallès, de Sant Pere dels Torrents, de Sant Pere de les Puel·les i de Santa Maria de Pedralbes, institucions que tenien possessions en aquest espai territorial que hem delimitat. Cal, però, que tinguem present que els documents més antics que hem trobat pertanyen al fons de Sant Llorenç del Munt, que molt probablement era el monestir titular del *palatium* de Sant Quirze en els primers moments, i, per tant, també n'hem consultat capbreus. Lamentablement, tota aquesta documentació no ens ha donat indicis de major qualitat descriptiva que els que hem aportat aquí. No és clar quina ha estat l'evolució d'aquest *Palacium/Valedell* al llarg del temps, ni tampoc la seva localització exacta.

En tot cas, en època baixmedieval hem trobat notícies d'un mas Palau i d'un mas Pont. Del primer, tan sols n'hem trobat referències indirectes a les descripcions de béns de la família Carner, el 8 d'abril del 1419,¹⁸ i del segon hem trobat la declaració de Julià Ferrer del 11 de juliol del 1412,¹⁹ en què concreta que el seu mas "est < tam > in parrochia Sancti Quirici quam in parrochia Sancti Iuliani". Tots dos masos conviuen al mateix moment; les afrontacions en què apareixen no són prou clares ni específiques per associar-los rotundament amb els apareguts cap al final del segle XII, i les notícies posteriors

són gairebé nul·les. En canvi, tant el torrent de Vallcorba com el topònim Garçavera apareixen molt més sovint. Les peces del trencaclosques encara són sobre la taula.

Aproximadament, però, creiem poder situar aquest palau entre les afrontacions actuals següents: a l'est, amb Can Feu de Sabadell; al sud, amb l'església de Sant Quirze; a l'oest, amb el final del polígon industrial de Can Casesblanques, i al nord, amb can Gambús. En tot cas, es veu que hi havia una relació molt directa amb l'església de Sant Quirze, i amb el camí que anava cap a Barcelona, el qual també passa molt a prop d'aquesta església. Per tant, creiem que aquest *Palacio/Valedell* es trobava en un lloc proper als límits que proposem.

A meridie... Palofret sive Palacio Fracto

Sens dubte, aquest és el *palatium* andalusí que millor podem situar, ja que correspon, si no al jaciment de l'Aiguacuit, ja excavat, als seus voltants. D'altra banda, creiem poder demostrar que el suposat *Palacio Fracto*, que tradicionalment s'ha situat a Sant Feliu de Vilamilans, en realitat respon a aquest *palatium* de l'Aiguacuit, el Palofret, com encara es coneixia aquesta zona a l'inici del segle XX.

El CSC té un document clau. Es tracta del publicat amb el número 454, de l'any 1013, en el qual, en exposar les afrontacions de l'alou de *Vila de Milanos*, parla d'una *strata* que va des de Sant Feliu fins al Mujal, passant pel *Palacio Fracto*. En funció d'aquesta notícia, la resta de documents on ha aparegut aquest *palatium*, i aquest document mateix, s'han associat ràpidament amb Sant Feliu de Vilamilans.²⁰ Tanmateix, hi ha un problema amb l'afrontació a tramuntana. El document circumscriu totes les possessions de l'alou de *Vila de Milanos* amb uns límits molt concrets, basats, no pas en terres o en possessions d'altres persones, sinó en termes de *loci*. És per això que el límit occidental és el terme de *Rio Rubeo*, per exemple. Tenim la lleugera impressió que el Sant Feliu que apareix a l'afrontació del nord no és el Sant Feliu de Vilamilans, sinó algun altre indret.

Per a l'argumentació també volem donar coneixement del document número 451 del mateix CSC, de l'any 1024: en la publicació testamental de la difunta Emma, els seus marmessors donen a Amat, nebot seu, l'alou del *Palacio Freto*, del qual n'és el titular el monestir de Sant Benet de Bages. El document no dona cap tipus d'afrontacions ni cap idea d'on es podia localitzar aquest palau, però sí que dona una informació molt valuosa, com és la de la titularitat. Aquesta dada ens ha permès localitzar més referències d'aquest "palau", a la documentació de Sant Benet de Bages.

Creiem poder associar l'adjectiu *Freto* amb el terme *Fracto*, donat que són paraules que esdevenen sinònimes. Pel que fa a la valoració etimològica, trobem que Coromines afirma que les paraules *Freto*, *Freta*, *Fret*, *Freita*, *Fracto* i d'altres de semblants fan referència a quelcom trencat, derruït o malmès.²¹ Aleshores, *Palacio Freto*, i, per tant, també *Fractum*, vol dir "palau trencat". Amb aquesta possibilitat oberta, ens trobem que tots dos topònims apareixen indistintament en la documentació, designant una mateixa realitat.

Analitzant la documentació tradicionalment utilitzada per parlar d'aquest *Palacio Fracto* observarem tots els suggeriments que acabem de plantejar. El 13 de desembre de 1003 (SLM, 111), Imuló ven a Guillarà, prevere, una terra situada al terme de Terrassa, al lloc anomenat les Boades de Gerald, la qual afronta a llevant amb terra de *Richulfo Corbo*; a migdia amb vinyes de Cixilà i de Madrona; a ponent amb terra del venedor; i a tramuntana amb la via que va al *Palacio Fracto*. Sembla clar que les Boades de Gerald eren *subtus Egara*, tal com demostren d'altres documents (en concret: SLM, doc. 69, 144, 146, 192, 238, 275, 296, 311, 433).

Però intentem concretar una mica més. El 29 de juny de 1028 (AHCT, Perg. I-23), Donnuç i la seva esposa Maria venen a Guadamir i a Eló una casa amb una peça de terra amb arbres, situada al terme de Terrassa, al lloc que anomenen vall de *Sancti Felix*, a prop del *Palacio Fracto*. Hom ha tendit a associar aquesta vall amb la de Sant Feliu de Vilamilans, però les afrontacions serien força estranyes, si es tractés d'aquest Sant Feliu. Són les següents: "de oriente in alaude qui fuit de Ricolfo Co[r]bo, condam, de meridie in torrente vel in terra de Sancti Petri, de occiduo in terra chomitale, de circii in terra de Ricolfo, condam". La presència d'aquest *Richulfo Corbo*, llavors ja difunt, que també figurava a l'anterior document, ens fa sospitar alguna cosa. I aquest *Sancti Felix*, no podria ser que es referís a la vall que hi havia davant el que després serà el mas de Santfeliu, a la serra de les Martines, damunt de Can Coret?

El 8 de juliol del 1207 (AHCT Perg. I-182), Berenguer de Rocamur dona a Guillem Oller i al seu fill Ramon de Bellver, a la seva esposa Ramona, a Maria de Riera i al seu marit Ramon de Noguera, l'alou que té al mas de Bellver i tot allò que té al vinyer a prop de *Palacium Fractum*. El que hem de tenir en compte és que el de Rocamur té tots els béns descrits dins la parròquia de Sant Pere de Terrassa. A més, el mateix document continua plantejant més interrogants a la localització del *Palacium Fractum* a Sant Feliu de Vilamilans. Si mirem qui són els subscriptors, hi trobem Llobet d'Alcuba (del mas Alcuba), Guillem de Canet (del mas Canet) i Bernat de Bruguerols (del mas Bruguerols, posteriorment Can Jofresa), tots veïns de l'espai que coneixerem posteriorment com a Palofret. Se'ns fa difícil de creure que aquestes referències al *Palacium Fractum* el situïn on els investigadors han proposat la seva localització, és dir, a la Bastida, a Rubí.

La consulta dels pergamins de Sant Benet de Bages del segle XIII i dels protocols notariais de la segona meitat del mateix segle ens han donat les respostes definitives. En concret, la donació²² que el 21 de març de 1218 l'abat de Sant Benet de Bages fa a Ferrer d'Alcuba de l'honor que per ell té Ramon de Santfeliu al *Palacium Fractum* dona un seguit d'afrontacions prou explícites: "de oriente in rivo de Egra, a meridie in Moderata et in [Gardio]la, ab occiduo in Monte Acuto, a circio vero in alodio domini regis". On el riu d'Ègara és el torrent de Vallparadís, i el *Monte Acuto* és el Montagut de la serra de les Martines, tots dos dins la parròquia de Sant Pere de Terrassa.

Set anys després, el dia 3 de novembre de 1225, el mateix abat de Sant Benet confirma²³ a Berenguer de Santfeliu i a

la seva esposa Sança un honor que confronta “ab oriente in illo honore Bernardi de Sancto Christophoro et Petri Riambaldi, quem honorem dictis Petrus tenet per domum Sancti Benedicti; a meridie in illo honore Geraldi de Basella, ab occiduo in ipsa riaria Palacii et Castri Torti; a circi in tenedonibus domini regis quas tenent Ferrarius de Alcuba”. És obvi que aquest Castell Tort, tant pels personatges que hi apareixen com pels llocs descrits, és el *Palacium Fractum*. Per què el denominen castell? Aquesta apreciació, que no entenem com a capriciosa, ens pot donar una certa idea de les característiques d'aquell *palatium*. No parlem de grandària ni de majestuositat, sinó que parlem més aviat de singularitat. La realitat és que aquesta opció descriptiva tan sols l'hem trobada en aquest document i en el seu trasllat.²⁴

L'11 de març del 1248, Guillem de Parellada ven a Guillem de Pla dues peces de terra que té per Sant Cugat, “ad ipsum feudum subtus Sanctum Felicem”.²⁵ Les peces afronten a tramuntana “in carraria qui ascendit ad Sanctum Felicem”. Aquest Sant Feliu, curiosament, no apareix descrit com a parròquia, ni tampoc com a cel·la, ni com a església, sinó tan sols com a topònim. En canvi, en altra documentació coetània trobem descrit Sant Feliuet com a església o cel·la.²⁶ Probablement s'està parlat de llocs diferents. Hi ha dos pergamins del fons de Sant Benet de Bages que parlen d'un lloc anomenat Sant Feliu, el qual no té res a veure amb Sant Feliuet. El primer és de l'1 d'agost del 1055,²⁷ data en què Joan i Guifré venen a Exilà una terra i vinyes que es troben “in locum vocitatum Monte Acuto, prope Sancti Felicis”. L'afrontació de migdia és prou interessant, atès que limita “in via publica”. Aquest mateix topònim de Montagut associat a Sant Feliu també el trobem en un segon pergami datat el 1060.²⁸ Es tracta, per tant, de dos documents coetanis a les referències a la cel·la i l'església de Sant Feliu de Vilamilans, però que parlen d'un Sant Feliu totalment diferent. La clau es troba en el Montagut, topònim que podem situar ràpidament al capdamunt de la serra de les Martines, a Terrassa, on encara perdura. Com també hem vist, Sant Feliu no apareix associat a cap cel·la ni església; tan sols és un lloc. En el cas que aquesta hipòtesi fos certa, la via que anava de “Sant Feliu” al Mujal, passant pel *Palacio Fracto*, que limitava a tramuntana segons el document de 1013, localitzaria molt millor el *Palacio Fracto* que nosaltres documentem.²⁹

La localització exacta, o gairebé, d'aquest ens la donarà la documentació extreta tant dels capbreus de Sant Benet de Bages com dels protocols notariais conservats a l'AHCT. Al llarg del segle XIII, el topònim es transformarà progressivament de *Palacium Fractum* i *Palacium Fretum* en Palofret. Ho observem clarament el 18 d'octubre de 1273, quan Bernat d'Agell dona a Ramon Busquet dues peces de terra que té per la canònica de Barcelona “subtus Palad Fret”; o bé el dia 9 d'agost de 1274, quan l'abat de Sant Benet de Bages, Gerald, concedeix a Guillem de Parellada una peça de terra i un hort “in loco vocato Palaafreto”. Mesos abans, concretament el 7 de març, el mateix abat de Sant Benet dona a Maria, filla del difunt Joan d'Ariis, i a Ramona i al seu marit Pere Amat, tots aquells honors que tenen pels seus successors *in loco vocato Palacio Fracto* (vegeu l'apèndix dedicat a aquest *palatium*). S'està parlant constantment del mateix espai

territorial, sempre relacionat amb les hortes de Basea, d'unes terres al voltant d'un “Palau Trenca” que pertanyia a Sant Benet de Bages i que el procés de vulgarització de la llengua escrita ha volgut que es transformi en Palofret.

El topònim perdurarà ben bé fins a la primera meitat del segle XX. De fet, hem pogut seguir-ne la seqüència al llarg dels segles. Rafel Bosch, per exemple, del mas de Basea, de la parròquia de Sant Pere de Terrassa, l'any 1557, confessà que tenia dues peces de terra “contiguas, olim erant III pecies, quodam itinere mediante, iter cultivas, sitas in parrochia Sancti Petri Terracia, in loco vulgo nominato Palofret nunc vero Alcuba”.³⁰

Al foli 9v. comença la confessió de les possessions de Joan Santfeliu, agricultor del mas Santfeliu. En destacarem dues que apareixen de forma contínua. Destaca: “totam illam magnam peciam, partim cultivam et partim heremam et pinar cum arboribus diversorum generum, cum introitibus, in dicta parrochia, in loco dicto”. Aquesta darrera peça de terra afronta “ab oriente partim cum honoribus domine Margarete Andozillo alias Durana, uxor Michaelis Andozillo alias Duran, qui fuerunt Bartholomei Duran, et partim cum honoribus Raphaelis Bosch, mansi de Basilia, qui fuerunt partim Joannis Aymerich et partim Francisci Tosa, et partim Bartholomei Bosch, quodam novo camino publico quo itur a villa Terracie ad parrochiam de Robino et alio mediante; a meridie et ab occidente cum riarria vocata del Palau quod ibi est; et a circio cum honoribus heredum Francisci Tosa et partim cum alia pecia terre dicti confitentis inferius confessata, et partim in honoribus Joannis Ramoneda et partim cum honoribus dicte domine Margarete Andozillo alias Durana, qui fuerunt olim Bartholomei Duran, quibus margine et via ibi transeunte mediantibus”.

La peça que trobem mencionada a continuació d'aquesta i que es troba al nord de la peça de terra aquí confessada apunta que havia de pagar set sous d'alberga, “quem antiquitus dicte pecie terre vel mansus vocatus Palofret, in eisdem antiquitus constructus” ja pagava.

Amb aquestes confessions, el que detectem és que el *Palacio Freto* es desenvolupà com a mas després de perdre la seva funció original i que continua estant relacionat amb la via que anava a Barcelona per Rubí. A més, el que sembla més interessant de destacar és que les afrontacions sud i oest de la peça de terra són la riera del Palau; per tant, en un indret força allunyat de Sant Feliu de Vilamilans.

En capbreus del segle XVIII,³¹ la gran peça de terra que descrivia la confessió de Joan de Santfeliu no s'havia fragmentat pel que fa al domini, però sí que s'havia dividit en diverses peces petites per tal que s'hi conreés i s'hi plantessin oliveres. Per exemple, la capbreuació que es realitzà entre el 1750 i el 1753 dona un munt de referències al lloc dit Palofret; és el cas de Cosme Surís, que confessa una “terra campa de oliveras plantada [...] situada en lo territori de la present vila de Terrassa y en lo lloch vulgarment anomenat Palofret”. O la confessió de Llorenç Torrella, el qual té una peça de terra de conreu amb algunes oliveres, la qual és de pertinences d'una gran peça de terra de major tinguda, situada dins els límits i territori de dita vila de Terrassa, i en “lo lloch anomenat Palofret, vuy anomenada lo camp de las Covas”. La peça termena “a

sol ixent ab honor de Pau Serra, que és de pertinències de dita gran pessa de terra, fitas mediantes; a mitgdie ab la riera anomenada del Palau; a ponent, així mateix, ab dita riera; y a tramuntana part ab honor de Anton Savall, que antes fou de Francesc Martell, y part ab lo restant de dita gran pessa”.

La darrera referència documental que hem trobat del topònim és de l'any 1921, quan Esteve Cases va demanar llicència per poder construir un cobert provisional en un camp, que era propietat de Josep Armengó, existent a la partida anomenada dels Palofrets, situada en la part sud de la ciutat. El mapa adjunt d'aquest expedient d'obra apareix titulat: “Cubierto provisional que en la barriada no urbanizada dels Palofrets desea construir don Esteban Casas”.³²

Podríem situar, doncs, aquest mas en el lloc que actualment ocupa el polígon industrial del segle XX. Ens sembla alhora interessant de destacar la presència del jaciment ja excavat de l'Aiguacuit. Si aquella vil·la romana fou reutilitzada pels musulmans que van venir per aquestes contrades o no, si evolucionà en mas medieval o no, les excavacions no ho han pogut aclarir, i més aviat n'indiquen el contrari. De fet les restes altmedievales són més aviat migrades.³³ Tanmateix, a l'entorn d'aquelles restes segur que va existir Palofret, i els seus fonaments devien ser, pel que hem vist, els del *Palacio Freto*.

Totalment relacionat amb el *Palacio Fracto*, trobem el topònim Alcuba, un nom de clara ascendència àrab. Si associem el Palofret amb l'Alcuba, entre els quals hi ha una proximitat física real, ens trobem amb un més que probable assentament d'una comunitat musulmana a l'entorn d'aquells paratges. Hi ha indicis per pensar-ho. Les possibles etimologies de la paraula Alcuba ho poden indicar. D'una banda, alguns autors relacionen aquest topònim amb fortificacions,³⁴ i Coromines coincideix amb el DCVB d'Alcover-Moll, en fer derivar Alcuba de la paraula àrab *al qúbba*, que designaria a una volta, una cúpula.³⁵ Aquesta apreciació predisposa la possibilitat d'un tipus d'edifici construït. El mateix Coromines, però, en l'Onomasticon Cataloniae, ofereix com a possible origen etimològic del mot el nom del poble valencià d'Alcublas, relacionat amb la paraula àrab *qibla*, és a dir, la paret orientada cap a la Meca d'una mesquita; aquesta opció també permet de parlar d'assentaments musulmans.³⁶ Tanmateix, encara hi ha molt a dir al voltant de l'etimologia d'aquest nom. Per ara, només podem dir-ne les possibles interpretacions, però sense decantar-nos per cap d'elles.

L'anàlisi dels capbreus ens ha permès detectar i localitzar un mas anomenat Alcuba. Al capbreu de 1557-1558 citat anteriorment,³⁷ Miquel Andozillo, àlies Duran, i Margarita Duran apareixen com a propietaris de “totum ipsum mansum de Alcuba, situm in parrochia Sancti Petri de Tarrasia, in loco vocato Alcuba, dirrutum et deshabitatum”. Aquesta propietat termenava a ponent amb el “camino publico novo quo itur a Villa Terrasie ad parrochiam de Robino et alia”. Recordem que a l'altra banda del camí es trobava el Palofret. És interessant el fet que al segle XVI el mas ja estigués enrunat.

Associat al mas Alcuba trobem el torrent de Palau, nom que li ve del seu pas pel Palau Jussà, anomenat també del

Salt o torrent de l'Alcuba, com indistintament apareix en la documentació. Aquest torrent, àmpliament documentat, provenia de més amunt de la vila de Terrassa i transcorria pel carrer de la Rutlla, pel carrer de Sant Francesc fins a la carretera Montcada i més avall, fins a desembocar al torrent de Vallparadís. A la part final d'aquest torrent s'hi documenta, posteriorment, un rec moliner que portava aigua a l'anomenat Moli Jussà, ja des del segle XII, i que provenia d'aquest torrent de l'Alcuba. Continuarem sobre aquest apartat quan parlem del *Palacium Jussanum*, el qual tenia una relació més que directa amb l'Alcuba i el Palofret.

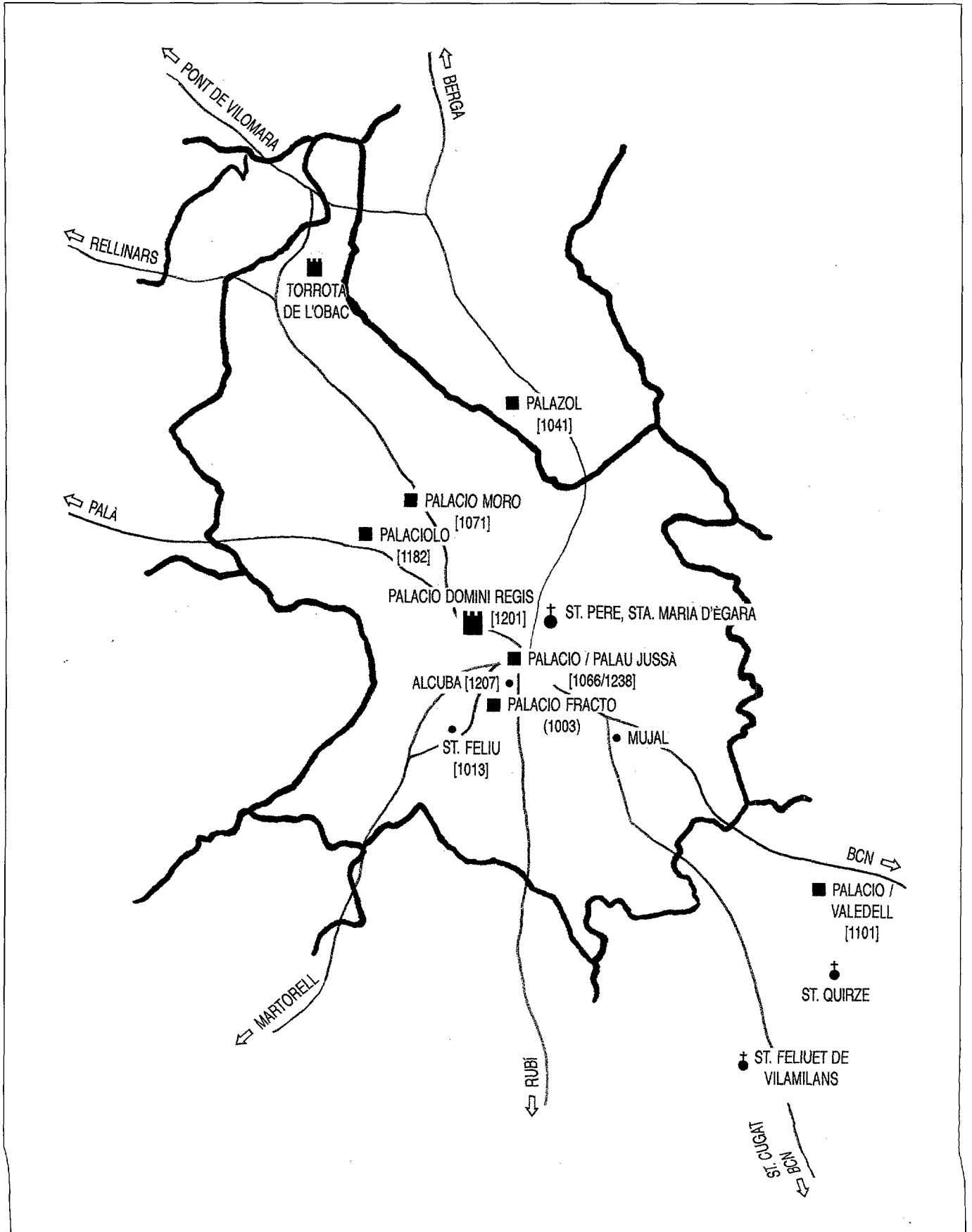
El topònim perdurà com a mínim fins al segle XVIII, en què les terres que ocupaven el mas de l'Alcuba havien de rebre diferents noms associats a aquest: mas Alcuba, prat de l'Alcuba o torrent de l'Alcuba, entre d'altres. D'una manera semblant al que havia passat amb el Palofret, el qual, tot i que ja feia anys que estava enrunat, encara donava nom a les terres de conreu que allí hi havia, amb el nom de mas Palofret, Palofret o camp de les Coves.

Ab occidente... Palacio Moro et Palaciolo

El 26 de gener de 1071, Odger, abat de Sant Llorenç, fa donació a Guillem Arnau i a la seva esposa Riquell d'un alou situat als llocs anomenats Gaià i Merà. Les afrontacions que trobem són les següents: “de parte orientis in arenas de Concellas vel in torrente ante casa de Bellus Homo sive in strada qui pergit a Minorisa; de meridie ad ipsa Mazcana vel in strada qui pergit a Toldell; de occiduo in vineas de Raimundo Amati vel in isla de Guadall Donucio; de circi in strada qui pergit a Minorisa sive in Guardiola sive in Palacio Mor” (SLM, 449). Aquest és el primer document que ens parla d'aquest palau amb un adjectiu prou significatiu. Observem, una altra vegada, la relació estreta dels *palatia* amb les vies de comunicació més importants. En aquest cas el *Palacio Moro* es trobava en relació amb la via que connectava Terrassa amb Manresa. Pel que fa a la *Guardiola*, tenint en compte que estem parlant de Gaià, probablement es refereix al que posteriorment apareix com a mas Guardiola, actualment Can Mitjans. Aleshores, per a la localització d'aquest *palatium* hauríem de desplaçar la nostra vista en direcció a llevant. La via que seguim és la que ve de Manresa, passa per can Mitjans i es dirigeix al *Palacio Moro*. Una lectura errònia de la preposició *a* pot generar una situació confusa. Si, en comptes de venir de Manresa, mirem en direcció a la capital del Bages, la localització del *Palacio Moro* es tornarà absolutament infructuosa. No és, en tot cas, la primera vegada que trobarem la preposició *a* en comptes de *ab* per designar el punt de partida i no pas el lloc d'anada. Aquesta apreciació, però, no s'entén sense la documentació posterior que hem anat trobant.

La notícia següent ja havia estat apuntada per Salvador Cardús, el qual va citar un document de Sant Llorenç del Munt³⁸ en què l'any 1138 l'abat d'aquest monestir donava la castlania de Terrassa i uns aous a Guillem de Terrassa, entre els quals n'hi havia un d'anomenat *Palacio Moro*. Cardús comentava que es podia tractar de la Torre del Palau de Terrassa. Nosaltres creiem que es tracta d'una realitat ben distinta.

El 29 de gener del 1145, la donació d'un camp que fa Guillem, bisbe de Barcelona, a Guillem de Terrassa, el

El topònim Palau i els camins medievals del terme de Terrassa

mateix que el 1138, ens dona fe d'una afrontació fonamental. El lloc on es troba el camp és *Palad Mor*, i afronta “ab occiduo in riera de Gaiano” (DCM, 108). Aquesta dada geogràfica tan precisa aclareix el que ja apuntàvem abans al voltant de l'ús de les preposicions llatines *a* i *ab*. Curiosament, a partir d'aquestes dates les referències al lloc sempre el descriuen com a camp de conreu. No hi ha restes d'edificis en la documentació. A més, d'igual manera que passa amb el Palofret, el topònim *Palacio Moro* també experimenta una transformació lèxica. Concretament, l'alou de *Palacio Moro*, que tenia Guillem de Terrassa a mitjans del segle XII, apareix en mans dels seus descendents, el 1199³⁹ i el 1227,⁴⁰ primer com a *Palacio Moro* i després com a *Palamors*. Aquest seguiment el podem observar a l'apèndix.

Per tal de poder localitzar amb més precisió de detall aquest *palatium*, també hem hagut de recórrer als capbreus. En un d'aquests, que podem datar a l'entorn de 1335, apareix la confessió del propietari del mas Morell. Reconeix que té dues peces de terra, la primera de les quals és a *Palamor* i termena “de sol ixent en la tenaó d'en Badià y en partida en la tenaó d'en Morel, de migdia y de cerc en la tenaó d'en Morel, de sol ponent en romanament tenaó del dit Ruvira y en partida en la riera de Guayà”.⁴¹

Al foli 15r. d'aquest mateix capbreu, trobem que Guillem d'Olleres de Gaià té una peça de terra a *Palamor*, la qual afronta “a sol ixent en partide en la tenaó del mas Suyol, de migdia en la tenaó del mas de Sabadia, de sol ponent en la tenaó del mas Morel y partidas en la riera de Guayà, de sers en la tenaó del dit mas Morel”.

Un segle després, Salvador Bogunyà descriu una peça de terra que té pel monestir de Santa Maria de Pedralbes. Concretament, el 29 de juliol de 1443 confessa tenir “totam illam quartam partem cuiusdam petie terre sive campi sita infra dicta parrochia [Sant Pere], in loco dicto ad Polomar. Et terminatur ab oriente in torrente qui ibi est; a meridie in via publica; ab occidente in torrente et margine grosso qui ibi sunt et a circio partim cum honor mansi Januarii et partim in honore dicti mansi de sa Serra”.⁴² L'hereu de Salvador, Antoni Bogunyà, el 29 de febrer del 1480 declara tenir “unum camp appellat Paulomor, del qual camp acostuma donar al senyor rey decime per tots fruyts, lo qual camp termena: a sol exint ab las honors del mas Bugunyà, a migjorn ab les honors del mas de ças Holiveres, a sol ponent ab la honor del mas de Bugunyà, e a tramuntana ab les honors del mas Janer e del mas de la Serra”.⁴³ Aquestes afrontacions posen en relació el *Palamor* amb el mas Bogunyà, el qual encara perdura al nord de la ciutat de Terrassa.

En tot cas, les afrontacions semblen més aclaridores al capbreu de Sant Llorenç del Munt realitzat el 1607. Com consta en aquest capbreu, Pau Boada posseeix una peça de terra erma, dins la parròquia del Sant Esperit i Sant Pere de Terrassa, al lloc dit Palomar, la qual termena a llevant i a tramuntana amb l'honor del mas Morell, alou de Sant Llorenç que posseeix Bartomeu Amat de la Muntanya; a migdia, amb una tinença del mas Badià, alou que posseeix Antoni Cardús de les Orioles, i a ponent, amb una tinença d'Antoni Cardús.⁴⁴

Aquest seguit d'afrontacions confirmen que el *Palacio Moro* es trobava al costat oriental de la riera de Gaià. En

concret, aquest *palatium* s'ha de localitzar en algun lloc a l'interior de l'eix format per ca n'Amat de la Muntanya, can Cardús de les Orioles i can Bogunyà, sense que ara com ara es pugui precisar més. Concretament, és per aquesta zona on es devia bifurcar el camí que des de Terrassa anava cap a Manresa, bé per Vacarisses o bé pel camí ral del Pont de Vilomara, el qual s'agafaria pel camí que anava a Rellinars i que es bifurcava al mas de l'Obac i passava per la torrota de l'Obac. També cal destacar l'evolució del nom i de les diferents grafies que apareixen: *Palacio Moro*, *Palacio Mor*, *Palad Mor*, *Palamor*, *Polomar* i *Palomar*. Aquesta darrera accepció pot ser una important dada a l'hora de detectar *palatia*, sempre i quan es pugui contrastar llur presència amb documentació anterior.

Sobre el *Palaciolo*, tan sols en podem apuntar la possible existència en funció d'un sol document (AHCT I-167). El 9 d'agost de 1182, Arnau Bonfill de les Corts ven a Guillem de Terrassa dues feixes de terra amb olivera que té a Gaià. Una feixa es diu de la Buada, i l'altra apareix com a *fexam de Palaciolo*. Les afrontacions d'aquesta feixa són “ab oriente in tenedone Raimundi de Fonte, a meridie in alodio Iohannis Brochard, ab occidente in margine et a circio in alodio de Benages”. Com veiem, les dades són poc concretes i tan sols podem destacar-ne el fet que sigui Guillem de Terrassa (probablement, fill del Guillem de Terrassa que és esmentat el 1138) qui realitza aquesta compra. Podria ser que aquest *Palaciolo* tingués relació amb el camí que es dirigia a Manresa per Vacarisses, en contrapunt amb el *Palacio Moro* situat a l'altre camí que també anava a Manresa.

D'aquest document, en volem destacar el topònim Benages. Coromines ha detectat molts Benages al sud de la línia que marca el Llobregat i també a les illes Balears. Això l'ha portat a creure en un possible origen àrab de la paraula. La seva proposta la deriva de la paraula àrab *Ben 'a' jâm*, és dir “fills dels aljamiats, dels qui parlen malament l'àrab”.⁴⁵ La possibilitat d'una variant llatina de la interpretació, és dir, que Benages derivi de la locució llatina *Ben Hages* “bé tinguis, estigues o siguis bo” és desestimada pel mateix Coromines. Si aquella primera interpretació fos certa, estariem parlant novament de possibles assentaments vinculats a clans musulmans dins el terme castral de Terrassa.

Et a circi... Palazol sive/et font de Palau

Palazol és, d'igual manera que *Palaciolo*, diminutiu de *palatium*. Trobem aquest *Palazol* documentat a Matadepera, a prop de l'església de Sant Joan de Matadepera o en relació amb ella. Hem trobat les tres úniques referències a la seva existència en el fons de pergamins de Sant Llorenç del Munt. El primer és del 17 d'abril del 1041, quan Joan i la seva muller Guisla venen a Odger, abat de Sant Llorenç, un alou propi que tenen al lloc de Matadepera. En concret, l'alou es localitza “prope ipsa fonte que dicunt Palazol, et est ipsa terra cum vitis et arboribus diversis generis in ipso verdegario qui est ad ipsa fonte de Palazol iamdicto” (SLM, 310). Ens sembla destacable l'existència d'un verger associat a aquesta font, així com vinyes i arbres, elements que semblen indicar una de les característiques típiques dels *palatia*, la de l'explotació fiscal.

Un altre document és el del 16 de desembre del 1068, en el qual es recull que el mateix abat Odger dóna al prevere Bernat una peça de terra “cultiva vel erma et arbores diversi generis, pomiferis et glandiferis, simul cum ipsa fonte”. En les afrontacions veiem que la peça de terra termena a llevant “in ipsa via qui vadit ad ipsa fonte que vocant Palazol” (SLM, 441).

I el silenci. Bé, no del tot. Hem trobat al fons documental de Sant Llorenç del Munt un trasllat, fet el 1262, d'una concessió, efectuada el 29 de novembre del 1226, d'uns horts i ferraginal, amb aigua per regar, que afronta a la seva part nord-occidental amb el camí que va a l'església de Sant Joan i passa prop del cloquer i de la paret de l'església, i amb el camí que va a la font de Palau.⁴⁶ El fet que aparegui com a Palau i no pas com a Palazol no acaba d'ajudar del tot, però també és cert que no hi ha cap altra font que es digui així en tot el massís de l'Obac i de Sant Llorenç del Munt, i que no hi ha cap altre topònim Palau.

Podem concloure, ara per ara, que aquest topònim fa referència a una font que rep el nom d'un *palatiolum* andalusí, el qual es pot relacionar perfectament amb la via que, provinent de Terrassa i passant pel costat de Sant Joan de Matadepera, es dirigia a Manresa pel Pont de Vilomara.

Les torres dels palaus de Terrassa

De tots els topònims associats als *palatia fisci* andalusins, sens dubte, el primer que a priori hauria d'haver estat tractat, per la seva importància en la història de Terrassa, és el referent a l'actual Torre del Palau. La historiografia terrassenca ha tingut sempre present l'estudi d'un dels edificis emblemàtics de la ciutat. Concretament, va ser Salvador Cardús qui va proposar, per primera vegada, una associació de topònims que donaven lloc al que ell mateix batejava com un palau comtal altmedieval. Aquesta idea es basava en el fonament en tres documents bàsics: un que parlava d'una *Turre* apareguda en un pergami datat l'any 1016 (document que, en realitat, després d'haver-lo analitzat en profunditat, podem datar a l'any 1026); un del 1091, que documentava una *mansione chomitale*, i, finalment, un tercer que noticiava un *Palacium*, l'any 1081.⁴⁷

El treball realitzat per Bernat Hernández i Montserrat Peregrina sobre la Torre del Palau l'any 1991, “Projecte històric de la torre, el castell palau de Terrassa i el seu entorn”,⁴⁸ pretenia prendre les dades més a l'abast i ja treballades per Soler i Palet, per Cardús i, més recentment, per l'arqueologia i pels estudis de Borfo i Roca, tot realitzant una anàlisi sintètica al voltant de la ubicació del Castell Palau de Terrassa i la seva relació amb l'entorn. Els autors se situen al davant de totes les referències a *Turre* i a *Palacio* que hi ha en la documentació altmedieval i arriben a la conclusió que les afrontacions indiquen, certament, la presència d'una torre a l'alçada d'on hi ha l'actual torre del Palau, però que en cap moment no posen en contacte la veritat morfològica de la torre que perdura i la que fa referència els documents. No plantegen l'opció d'analitzar individualment cada topònim, però tampoc no asseguren en cap moment que s'estigui parlant del mateix. Davant aquesta situació, que ja els resulta estranya, creuen que la primera referència precisa a un edifici amb el nom

de *Palacio* pròpiament dit no apareix fins a un document del 1202, en el qual apareix documentada la *villa Palatii Terracie*.⁴⁹

La nostra investigació ha provat de dissociar les tres realitats i analitzar-les una per una, i mirar, si esqueia, de realitzar identificacions més segures de les que va fer Cardús. Creiem que el nostre objectiu ha estat reeixit.

Pensem, per una banda, que aquest *Palacium* del 1081 (que també trobarem en un document del 1066 i en un altre del 1163) consisteix en un altre *palatium* andalusí, diferent dels que hem vist fins ara. Pel que fa a la seva evolució en èpoques posteriors, creiem que es pot tractar del que l'any 1238 apareix, per primer cop, com a *domus Palacium lussanum*. Pel que fa a la *mansione chomitale*, no creiem que es pugui identificar amb la *turre*. Com hem arribat a aquestes conclusions? D'una banda, mitjançant l'estudi del topònim adscrit a aquesta *domus*. De l'altra, mitjançant la correcta identificació dels senyors de Terrassa a mitjan segle XI. Començarem per aquesta darrera.

L'any 1042, Bernat Amat apareix presidint un judici sobre uns aous i és anomenat “custus Terracie” (AHCT, I-34). Podem demostrar que aquest Bernat Amat és Bernat Amat de Claramunt, futur vescomte de Tarragona, representant la identificació feta ara fa just cent anys per J. Balari i Jovany.⁵⁰ Per tant, els Claramunt, a meitat del segle XI, són quelcom més que uns “castellanos de frontera”,⁵¹ a diferència de com recentment s'ha proposat, ja que des d'inicis dels anys quaranta Bernat Amat disposa d'extensos dominis al Vallès, molt abans que li fos atorgat el títol vescomtal.⁵² L'any 1051, Bernat Amat apareix acompanyat de Berenguer Sanlà, *vicarius*, com a testimoni tots dos d'una donació comtal al terme terrassenc.⁵³ El títol de veguer que ostenta Berenguer Sanlà indica, com va establir Bonnassie, una devaluació d'aquest mot, del qual els “barons castellans [...] se serveixen, de vegades per a designar llurs propis castlans”.⁵⁴ Cosa que corrobora el document que tot seguit comentem.

El dia de Sant Joan de l'any 1103, Deusdèdit Bernat i la seva esposa Beatriu varen donar l'honor i la castllania de Terrassa als germans Ramon Berenguer i Berenguer Sanlà, a condició que esdevinguessin “illorum solidi atque debili sicut fuit patri illorum Berengari Sanla de quondam Bernardo Amati” (DCM, 80). Comprovem, amb això, que aquest Deusdèdit Bernat, fill de Bernat Amat de Claramunt com ja s'ha provat, infeuda la castllania, com ja ho havia fet un tal *Bernardo Amati*, evidentment el de Claramunt. Pensem que el document és prou conclouent, no només per aclarir el tema dels nobles possessors de la castllania de Terrassa, sinó que fins i tot ens ajudarà a diferenciar i a identificar l'autèntic *palatium* andalusí.

Hem vist, doncs, que aquest Bernat Amat, *custus Terracie*, és Bernat Amat de Claramunt. El mateix que l'any 1066 fa una convenença-definició amb el comte de Barcelona Ramon Berenguer I, per cedir les albergues de Terrassa, la qual mostra la patrimonialització del domini terrassenc per part dels Claramunt.⁵⁵ D'altra banda, trobem que apareixen com a veguers-castlans els diferents membres de la família Sanlà, al llarg de la segona meitat del segle XI. De fet, la vinculació dels Sanlà amb els Claramunt arriba al punt que Bonfill Sanlà, senyor a loer

que posseïa l'església i la torre de Sant Miquel de Toudell (SLM, 420) i membre d'aquesta família, apareix com a marmessor de Bernat Amat de Claramunt (CSC, 662).

La donació de la castlania del 1103 suara citada ens aporta una informació molt interessant al voltant de la correcta identificació de la *turre* del 1026, que la historiografia terrassenca havia identificat amb un palau comtal. Segons el document del 1103, Deusdèdit Bernat i Beatriu infeuden als germans Ramon Berenguer i Berenguer Sanlà "ipsam honorem de Tarracia cum ipsa Turre et ipsos terminos [...] et donant eis ipsam fevum [...] et donant illis ipsam castellianam quomodo Berengarius Sanla quondam patri eorum tenebat" (DCM, 80). Explícitament, i per primer cop, en aquest document, s'associa la *turre* amb l'honor i la castlania de Terrassa. Creiem correcta, doncs, la identificació de la *turre* documentada el 1026 amb l'actual Torre del Palau, com ja va fer Cardús.⁵⁶ En aquest document trobem l'esment del camí que va "de Egara ad ipsa turre", que indica un camí que des d'Egara va cap a ponent i, per tant, en direcció a l'actual Torre del Palau. Ara bé, el fet que aquest edifici aparegui designat com a *turre* i no com a *Palacium* ens ha de fer abandonar la idea que en aquell indret s'hi formés un palau comtal altmedieval, ja que, de fet, la primera menció clara i específica d'un palau que concordi amb la situació d'aquesta *turre* no apareix fins a l'any 1201, i no pas el 1202, com es proposava. Es tracta de la referència a un *Palacium domini regis* que s'hauria instal·lat allí on hi havia aquesta *turre* amb la seva castlania, seu original del domini comtal al terme de Terrassa, al voltant de la qual s'hauria organitzat la "villa de Palacio" al final del segle XII.⁵⁷ És, doncs, un palau reial construït de manera paral·lela a la formació de la vila, en data posterior al 1173⁵⁸ i abans del 1193.

Pel que fa a la *mansione comitale*, el document on apareix descrita ens diu que és tinguda per Jofre, sacerdot, i que havia estat de Bonfill Ricard (AHCT, I-75). Si aquesta *mansione* fos també la torre amb la castlania, tal com afirmà Cardús, aleshores Berenguer Sanlà o bé els seus fills haurien d'aparèixer com a veguers-castlans (tal com consta al document de 1103), en comptes de Bonfill Ricard i Jofre. A més, ens sembla difícil identificar la *turre* amb la *mansione comitale*, perquè no creiem que dos documents coetanis parlin d'una mateixa realitat amb dos mots diferents.

Després de tot això, sembla clar que la Torre del Palau no és la *mansione comitale*, i que tampoc no deu el nom a un *palatium* andalusí. A partir d'aquí, la pregunta que ens hem de formular és: a què respon realment el topònim *Palacium* del segle XI? Els tres documents que parlen de *Palacium*, abans del 1201, fan referència a una arena o riera que ha adoptat aquest nom i que hi passa molt a prop.

El primer document és del 29 de desembre del 1066, en què se cita explícitament "de oriente in arena de Palacio". Es tracta del límit oriental d'un gran alou que es troba "ad ipso Pla sive a Fonte Vecula sive in Bonastro sive ad ipsa Pedra". L'afrontació al sud és amb un camí públic i amb un alou de Bernat Terròs, la qual és la mateixa que la documentada el 2 de febrer del 1081. El lloc és, una altra vegada, "ipso Plan", i també afronta a llevant "in ipsa

arena prope ipso Palacio". A tramuntana aquest "Plan" limita "in ipsa strada publica qui pergit ad ipso Palacio vel ubique". Per tant, es deu tractar d'alguna de les vies importants de què hem estat parlant al llarg de l'article. Creiem que aquesta via és la que ve de Barcelona per Sant Quirze i es dirigeix a Manresa per Vacarisses. L'últim document és del 28 de maig del 1163, pocs anys abans de la creació de la vila del Palau. Les afrontacions que apareixen són molt similars, al nord amb una via pública i a llevant "in riera de ipso Palacio".

En els tres pergamins apareix la denominació *arena o riera del Palau*. Si, d'una banda, veiem que no hi havia un palau comtal altmedieval que es digués *Palacium* (potser sí *mansione comitale*), si observem que el topònim de Torre del Palau es crea, segons sembla, en època baixmedieval, és a dir, des que existeix la vila de Palau (al final del segle XII), en cas que acceptem la hipòtesi dels *palatia* andalusins, estem en disposició de creure que la riera adopta aquest nom perquè passava per un lloc que rep aquest nom des d'antic per la presència d'un *palatium* andalusí. A més, el fet que el topònim aparegui pocs anys abans de les primeres notícies de la vila, designant una riera que ja es deia així com a mínim un segle abans, ens permet afirmar que el topònim *Palacium* no designa el *Palacium domini regis* que hem trobat el 1201, sinó un d'anterior.

L'arqueologia ha permès observar que no hi ha restes musulmanes, ni una mica, al voltant del nucli central de la vila de Terrassa. Com hem vist abans, però, el fet de no associar la *turre* ni la *mansione comitale* amb el *Palacio*, ens demana que busquem a alguna altra banda el *palatium* andalusí primerenc que generarà el topònim *Palacio*. En aquest sentit, creiem que n'hem trobat un possible indici. Probablement l'edifici d'aquell *Palacio* inicial perdurà fins al segle XIII, just quan apareix descrit com a *domus Palacio Iussano*. Aquest se situa clarament fora de la vila,⁵⁹ com demostren diversos documents, entre ells un de l'octubre de 1295: "totum mansum sive domum nostram vocatam de Palacio Iussano [...] satis pro[pe] villa Terracie"; mentre que el "Palacio domini regis" (com sempre apareix a la documentació, evidentment per evitar qualsevol tipus de confusió) concordaria amb la situació de la Torre del Palau i la *turre* del 1026, sempre dins de la vila.

És hora, doncs, d'ocupar-nos en profunditat del darrer *palatium* andalusí, que, com tot just acabem de proposar, s'ha d'identificar amb la *domus Palacium Iussanum*. Exposarem tot seguit els arguments principals que així ens ho fan pensar, per tal de poder-los analitzar després amb més detall. En primer lloc, les descripcions que ens ofereixen els manuals de notari conservats del segle XIII concorden amb les característiques que, inicialment, segons Ramon Martí, tenien bona part dels *palatia*. En segon lloc, gràcies a una ordinació del segle XV que fa referència a un document del segle XII, sabem que la *domus Palacium Iussanum* estava connectada a l'Alcuba i al Palofret mitjançant un sistema irrigat. Finalment, aquest *palatium* es trobava també en una cruïlla de camins: el que venia de Barcelona per Rubí, passant pel *Palacio Fracto*, i anava cap a Matadepera, i la *vía mercadera* que des de Barcelona, passant per Sant Quirze, travessava el terme terrassenc i anava cap a Manresa, per Vacarisses.

Tenint en compte, doncs, aquests tres arguments, sembla que hi ha prou indicis per qualificar la *domus Palacium Iussanum* com l'original andalusí.

Comencem per les descripcions. La primera aparició documental d'aquest *palatium* data del 1238, quan s'autoritza la compra feta per Guillem Barba a Ramona de Torrella de la “domo et mansis et honoribus de Palacio Iussano”.⁶⁰ El mateix document especifica que “habeas ea predicta et teneas, salvo iure domini regis”, és a dir, la *domus Palacium Iussanum* era propietat eminent del rei, el qual la mantingué al llarg del segle XIII. Creiem que el qualificatiu *Iussanum* respon a la dualitat que es dona en aquell moment amb el *Palacium domini regis*. Curiosament, al voltant d'aquesta dualitat toponímica, un document del 1273 i un altre del 1283 parlen només de les “domos de Palacio”, referint-se unívocament, però, al Palau Jussà. Aquesta particularitat afegeix més credibilitat a l'opció de creure que *Palacium* era el nom original d'aquesta edificació, i que no es crea pas posteriorment al *Palacium domini regis*. Sabem que s'està parlant del mateix per les característiques pròpies del conjunt edificat.

En el document de l'any 1273, Miquel Gerald, ciutadà de Barcelona, compra a Dolça de Torrella la “domum nostram de Palacio cum [...] domibus, ortis, fontibus et aquis, vineis et omnibus arboribus diversi generis”. El 24 de març de 1283 Guillem Barba dona a Guillem de Viver llicència per “transcire illam aquam de fonte de Podio Novello et ipsam ducere per locum predictum ad rigandum ortum tuum quem habes iuxta domos de Palacio”.⁶¹ Setze anys més tard, Guillem Ferrer de Fàbrega compra a Pere de Capdemuls “nostrum illum honorem, sortes cum aqua, fontis de Podio Novello et domos et columbarium et truy et omnia [...] apud Palacii Inferiorem”. Obviament el Palau Inferior és el Palau Jussà, i queda prou clara la relació més que directa entre la *domus de Palacio* i la del Palau Jussà, quan parlem que es treu l'aigua de la font del Puignovell. Parlem, doncs, del mateix.

Un any després el mateix Guillem Ferrer de Fàbrega torna a comprar a Pere de Capdemuls “totam illam domum, columbarium et turrin de Palacio Iusano”. Si amb les anteriors descripcions ens fèiem una idea de l'explotació agrària que envoltava la *domus*, amb aquesta podem comprovar com encara es mantenia la torre, característica pròpia del caràcter militar que també tenien aquest tipus d'assentaments.

També trobem referències a l'ús de sistemes irrigats relacionats amb el Palau Jussà: “totum illum ortum nostrum cum aqua ad rigandum [...] in quadam bassiam que est in honore Petris Capituli Muli, cum arboribus [...] quem habemus iuxta domum vocatam Palacium Iusane”. Finalment, un document del 1300 que fa referència a diverses peces que componien l'honor del Palau Jussà acaba amb qualsevol tipus de dubte: “tota illa turri et palacio sive sala cum columbaris qui ibi sunt et de omnibus aliis domibus et casalicum Palacii Iussani et de illa peciola terre et orti quam ibi est ante dictam turre et Palacium Iussanum”.

Hem vist, doncs, com les descripcions aportades fan que la *domus Palacium Iussanum*, com apareix en aquest darrer document, quadri més amb les característiques dels *palatia*

andalusins, que no pas el *Palacium domini regis* de la vila. Tot seguit veurem que, tant la *domus* com l'Alcuba, i, a l'altra banda del camí que anava cap a Barcelona per Rubí, el Palofret, formaven part d'un mateix sistema irrigat. Aquest sistema tenia el seu inici en la surgència del Puig Novell, com prova el document que ja hem vist del 1283. És, però, una ordinació del segle XV la que ens permet més bé fer-nos una idea d'aquest sistema i prova la connexió que tenia amb l'Alcuba. L'any 1440, el batlle Joan Borrrell presideix un plet al voltant d'un conflicte referent a les aigües del molí de Basella. Una de les parts afectades, Joan Bosch, aporta com a prova “una carta de donació e concessió feta per lo il·lustre Ildefonso, per la gràcia de Déu rey d'Aragó, a n Ramon de Basella [...] de pendra aquella aygua qui ve de la riera de Sent Pera e aquella aygua que ve per aquella Alcuba, per obs de un molí de reguar, la qual aygua puschan pendra en aquella cancelleria e l'altra fins al Palau Jusà” datada l'onze de gener de 1193. Davant d'això, el batlle ordena a “tothom generalment qui prengua la dita aygua o part de aquella, ne rech de aquella aygua, ço és, del dit molí jusà avall e del Palau Jusà avall vers l'Alcuba”⁶² que en el termini de deu dies porti la documentació necessària per demostrar els seus drets.

Reconstruir el sistema irrigat per tal de sotmetre'l a un estudi detallat no és l'objectiu d'aquest treball, i creiem que seria força complicat, si no impossible, tenint en compte que tant el sistema irrigat com la riera en què s'encabia ja han desaparegut. Arqueològicament, a més, difícilment podrem confirmar la hipòtesi, ja que el terreny ha estat enormement transformat al llarg del temps. Allò que realment ens interessa és mostrar que aquell sistema irrigat, tenint en compte que unia dos *palatia*, i un topònim clarament àrab com és Alcuba, probablement tenen un origen andalusí. D'altra banda, el fet que fos el Palau Jussà i no pas la Torre del Palau el que hagués format part del mateix sistema que l'Alcuba i el Palofret seria un altre indicatiu de la seva correcta identificació com el que, molt probablement, seria el *palatium* central de la xarxa d'edificacions creada per l'exèrcit andalusí al voltant de la seu d'Ègara, a la segona dècada del segle VIII.⁶³

NOTES

1. Agraïm sincerament l'ajuda, la informació i els consells que ens han donat Ramon Martí, Francesc Suárez, Pere Puig, Oriol Cardús, Joan Amat, Javi Robles, Mercè Gras i Joaquim Verdager. També estem agraïts al personal de l'Arxiu Històric Comarcal de Terrassa per la seva paciència i endurança. Nogensmenys, els autors som els únics responsables dels errors que puguem trobar en aquest paper.
2. PUIG, P. *El monestir de Sant Llorenç del Munt sobre Terrassa. Diplomataris dels segles XI i XII*. Barcelona: Fundació Noguera, 1995, 3 vol.
3. RIUS, J. *Cartulario de “Sant Cugat” del Vallès*. Barcelona: CSIC, 1945, 3 vol.
4. ALTURO, J. *L'arxiu antic de Santa Anna de Barcelona del 942 al 1200 (Aproximació històrico-lingüística)*. Barcelona: Fundació Noguera, 1985, 3 vol.
5. PÉREZ, X. *Diplomataris de la cartoixa de Montalegre (segles X-XII)*. Barcelona: Fundació Noguera, 1998.
6. FÀBREGAS, A. *Diplomataris de la catedral de Barcelona (segles X-XI)*. Barcelona, 1995, vol. I.
7. Aquestes afrontacions situen, al document citat, l'espai on es troben els alocs patrimonials del castell de Castellar, i hem comprovat que coincideixen amb la demarcació del terme altmedieval de Terrassa, mitjançant dos documents: en primer lloc, el pergami I-10 de l'AHCT,

- datat el 29 de desembre del 996 (“afrofrontat de oriente in flumine Riopullo, de meridie in terminio de Uliastrelo, de occiduo in terminio de Vuoltrera, de circi in silva de Galano”), i, en segon lloc, el pergami 8, dels pergamins de Montalegre que trobem a l’ACA, datat el 4 de novembre del 974 sobre béns situats al terme del castell de Terrassa (“qui affrontat hec omnia de oriente in loco que dicunt Rivarano vel in eius termines, de meridie affrontat in termines de Cerdaniola sive de Rio Rubio, de occiduo vero affrontat in termines de Toledello, de circi affrontat in termines de ipsa Nespola”). Tots dos documents designen béns que es troben dispersos en el terme, que no estan en contacte físic directe entre ells, i per tant cal descriure els límits més amplis del terme castral per tal de delimitar-los. Aquest criteri ens serveix tant per delimitar un terme castral com per delimitar els *loci* que apareixen a la documentació relativa a Terrassa. Aquest exercici permet realitzar un mapa virtual molt interessant de l’organització del territori altmedieval del terme de Terrassa.
8. BONNASSIE, P. *Catalunya, mil anys enrera*. Barcelona: Edicions 62, 1979, p. 131.
 9. MARTÍ, R. “Palaus o almúnies fiscals a Catalunya i a Al-Andalus” a *Hommages Bonnassie*. Tolosa de Llenguadoc [en premsa]. Agraïm a Ramon Martí el fet d’haver-nos permès consultar els resultats del seu treball, encara inèdit a l’hora de lliurar aquest paper.
 10. CHALMETA, P. *Invasión e islamización*. Madrid: Mapfre, 1994.
 11. No és l’únic *Palacio Moro* documentat a Catalunya; Ramon Martí n’ha localitzat tres més: dos a la Cerdanya i un a la comarca de la Segarra.
 12. Segons Martí, la mort del comte Guifré s’ha de situar a Terrassa, en identificar el topònim *Awra* amb la seu d’Egara. MARTÍ, R. *Col·lecció diplomàtica de la seu de Girona (817-1100)*. Barcelona: Fundació Noguera, 1997, p. 57.
 13. Un exemple útil: BARCELÓ, M. (coord.) *El curs de les aigües. Treballs sobre els pagesos de Yabisa (290-633 H/902-1235 dC)*. Eivissa: Consell Insular d’Eivissa i Formentera, 1997.
 14. BALANÀ, P. *L’Islam a Catalunya (segles VIII-XII)*. Barcelona, 1997, (Col·lecció Nissaga, núm. 13), p. 12. Balañà explica que els membres de les primeres expedicions musulmanes a l’interior de la Hispània visigoda rebien aquest nom, el qual era un gentilici amb connotacions de certa excel·lència. Tradueix baladins com a gent “del país”, però si rellegim el nom *balad* com a palau ens resulta prou explicatiu i il·lustratiu d’una realitat bastant clara i descriptiva.
 15. ORDEIG, R. “Inventari de les actes de consagració i dotació de les esglésies catalanes (1001-1050)”: *Revista Catalana de Teologia*, VIII (2), 1983, doc. 181.
 16. BARÓ, R. “La divisió parroquial al terme del Castell de Terrassa”: *Terme*, núm. 12, 1997, p. 18 - 22.
 17. ACA, Monacals, Sant Llorenç del Munt, núm. 233, capsa 3.
 18. AHCT. Capbreu de Sant Llorenç del Munt, 1419, f. 40r.
 19. AHCT. Capbreu de l’església parroquial de Sant Quirze i la capella de Sant Pere dels Torrents, Terrassa, 1401-1412, f. 20r.
 20. Trobem aquesta associació obertament argumentada en un article de MARGENAT, F. “Fortificacions antigues i medievals a l’entorn de Rubí”: *Butlletí del grup de col·laboradors del Museu de Rubí*, núm. 29, 1988, p. 403-422.
 21. COROMINES, J. *Onomasticon Cataloniae*, IV, p. 278-281.
 22. ACA, Monacals, Sant Benet de Bages, capsa 7, núm. 638.
 23. ACA, Monacals, Sant Benet de Bages, capsa 7, núm. 670.
 24. Bernat Hernández i M. Peregrina, al seu treball sobre la Torre del Palau (HERNÁNDEZ, B. i PEREGRINA, M. “Projecte històric de la torre, el castell palau de Terrassa i el seu entorn”. Treball inèdit, 1991, p. 8 i 9), suggereixen que el *Palacio Fracto* pot fer referència a la Torre del Palau, i reprenen la idea de Martí de Riquer i de Lluis Monreal, els quals creuen que la paraula *Fracto* respon més aviat a “fossat, barrera, lloc fortificat, casa fortificada”, que no pas a “trecat”. Aquest document de Sant Benet de Bages, en el qual *Palacio Fracto* es vulgaritza en Castell Tort, contradiu totalment aquesta hipòtesi i la descarta.
 25. AHCT, Capbreu de Bertran acòlit, 1247-1251, foli 24r.
 26. Extrems del CSC: 986, “ecclesiam Sancti Felicis” (núm. 173); 1002, “in val de s. Felicis, que dicunt villa Milanos” (núm. 380); 1002, 1007 i 1023, “cellam s. Felicis” (núm. 382, 412 i 486); 1032, “S. Felicis de villa de Milanos” (núm. 526); 1098, “ecclesia S. Felicis de villa de Milanos” (núm. 774). Com veiem, cap vegada no apareix Sant Feliu de forma individual i sí, en canvi, associat a cel·la o església.
 27. ACA, Monacals, Sant Benet de Bages, núm. 291.
 28. ACA, Monacals, Sant Benet de Bages, núm. 315.
 29. És de referència obligada citar el document núm. 9 del diplomatarí de la catedral de Barcelona, datat el 14 de març del 920. Es tracta de la venda que fan Adala i Sentramund al bisbe Teoderic d’una terra que es troba “in apenditio de castrum Terracia, in locum que vocant Palacio Fracto” i que afronta “de parte orientis in ipso torrente qui discurrit ad Terracia, et de meridie in ipsa via, et de occiduo in terra de Santio vel eredes, et de circi in terra de me emtore”. Aquesta descripció i aquest torrent que va a Terrassa han provocat, i, de fet, encara ara provoquen una confusió molt gran en la localització del *Palacio Fracto*. En tot cas es tracta de la primera notícia d’aquest palau a Terrassa i cal tenir-la en compte.
 30. AHCT, Capbreu de Sant Benet de Bages, 1557-1558, folis 1 i seg.
 31. AHCT, Fons notarial, Capbreu de Sant Benet de Bages, 1750-1753, folis 6r.-10v.
 32. AHCT, Obra, exp.72, 1921.
 33. GENERALITAT DE CATALUNYA. *La vil·la romana de l’Aiguacuit*. Barcelona: Departament de Cultura, Col·lecció de Memòries d’Intervencions Arqueològiques a Catalunya, núm. 6, 1994.
 34. ACIÉN, M. “La cultura material de època emiral en el sur de Al-Andalus. Nuevas perspectivas”. Dins: MALPICA, A. (ed.) *La ceràmica altomedieval del sur de Al-Andalus*: Granada, 1993, p. 166. L’autor recull també el significat que li atorga J. Vallbé, que és el de “tenda de companya”.
 35. COROMINES, J. *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana*. Barcelona: Curial Edicions, 1983, vol. I; ALCOVER, A. i MOLL, F. *Diccionari català-valencià-balear*. Ciutat de Mallorca: Ed. Moll, 1985, vol. I.
 36. COROMINES, J. *Onomasticon Cataloniae*, II, p. 107-108.
 37. AHCT, Capbreu de Sant Benet de Bages, 1557-1558, foli 7v i seg.
 38. CARDÚS, S. *Terrassa medieval*, p. 61.
 39. ACA, Monacals, Sant Llorenç del Munt, núm. 360.
 40. ACA, Monacals, Sant Llorenç del Munt, núm. 413.
 41. AHCT, Fons notarial, Capbreu de Sant Llorenç, segle XIV, foli 21r.
 42. AHCT, Fons notarial, Capbreu de Santa Maria de Pedralbes (1443-1480), folis 6v.-7r.
 43. AHCT, Fons notarial, Capbreu de Jofre de Sentmenat (1476-1480), foli 10r.
 44. AHCT, Fons notarial, Capbreu de Sant Llorenç del Munt (1607), foli 28r.
 45. COROMINES, J. *Onomasticon Cataloniae*, II, p. 421-422.
 46. FERRANDO, A. *El monestir de Sant Llorenç del Munt i les seves possessions*. Barcelona: Publicacions de l’Abadia de Montserrat, 1987, p. 65. doc. 91, i ACA, Monacals, Sant Llorenç del Munt, doc. 408. El document del *Speculo diu Pont de Palau*, però el trasllat del 1262 posa clarament *Font de Palau*.
 47. Els documents són AHCT, Perg. I-18, 75 i 65, respectivament.
 48. HERNÁNDEZ, B. i PEREGRINA, M. “Projecte històric de la torre, el castell palau de Terrassa i el seu entorn”. Treball inèdit, 1991, p. 10.
 49. ACB, Perg. Cal. 39-A, Est. 110, núm. 1.
 50. *Orígenes Històrics*, 1964, p. 340. Tot i desconèixer aquest document, J. Balari va identificar ambdós personatges en un de sol gràcies a la definició-convinença sobre les albergues de Terrassa feta l’any 1066 (en la qual apareixia Bernat Amat amb la seva esposa Arsenda, de manera que coincidien amb la parella, coneguda de tothom, dels vescomtes de Tarragona, i on també apareixia Deusdèdit, com a fill seu).
 51. RODRÍGUEZ-BERNAL, F. *Una família de la noblesa catalana entre los siglos XI y XII. Los Cardona*. Memòria de recerca dirigida pel doctor J. Enríque Ruiz Doménech. Cerdanyola del Vallès: UAB, 1998. Inèdita, p. 50.
 52. La presència dels Claramunt a Terrassa explicaria el pas d’aquest terme als dominis dels Cardona des de l’inici del segle XII, fruit del patrimoni aportat pels Claramunt a la successió vescomtal. D’altra banda, creiem oportú tornar a recordar que el castell de Montoliu no va ser una “contribució de los Claramunt a la conquista de nuevos territorios meridionales tras la muerte de Ramon Berenguer I”, com proposa Rodríguez-Bernal (p. 67), sinó que els Claramunt el van adquirir per donació –en vida, naturalment– del comte l’any 1060, com ja demostrà fa vuit anys Antoni Virgili en identificar correctament aquest castell amb el Puig d’Ullastrell, tot publicant, a més, el document de la donació (VIRGILI, A. *L’expansió feudal al Baix Gaià*. Barcelona: Institut d’Estudis Altafullencs, 1991, p. 180-181). Anteriorment, Balari i Jovany ja havia citat aquest document al mateix apartat dedicat a la persona de Bernat Amat de Claramunt (J. BALARI, *Orígenes històrics de Catalunya*, Sant Cugat, 1964, p. 460-1). L’original es troba a l’ACA, a la carpeta 13 de Ramon Berenguer I, doc. 244.
 53. ALTÉS I AGUILÓ, F. X. “El diplomatarí del monestir de Santa Cecília de Montserrat. III: Anys 1079-1200, Índex”: *Studia Monastica*, vol. 38, 1996, Fasc. 2, doc.194.
 54. BONNASSIE, Op. cit., 1981, p. 46.
 55. ACA, Perg. R. Berenguer I, núm. 358
 56. CARDÚS, S. *Terrassa medieval*, 1960, p. 59.

57. BISSON, Th. N. *Fiscal Accounts of Catalonia under the Early Count-kings (1151-1213)*. Berkeley (EUA): University of California, 1984, vol. II, p. 295, doc. 163.
58. S'havia proposat l'any 1173 com la primera data associada a la vila del Palau de Terrassa. El document d'on s'extreu és l'esponsalici d'Alfons I, rei de Catalunya i Aragó, a la seva muller Sança de Castella. La consulta d'aquest document, però, descarta l'opció, atès que no es fa cap referència a la vila, i tan sols s'esmenta *Terracia* com a honor. El fet que anteriorment a l'honor de *Terracia* s'especifici la *Vila de Canis* pot haver provocat la confusió.
59. Salvador Cardús havia proposat que aquest *Palacio Jusano* era la Torre del Palau, en contrapunt amb un mas Palau Sobirà que apareixerà en època moderna.
60. PUIG i USTRELL, P. *Capbreu de Bertran acòlit (1237-1242)*. Barcelona: Fundació Noguera, 1992, núm.466.
61. AHCT, Fons notarial, Capbreu de Pere Folquer (1283-1284), foli 11v.
62. AHCT, Fons municipal, Llibre del batlle Joan Borrell (1438-1441), folis 155v.-156r.
63. Es té constància d'un "mas del Palau" a prop del Raval Superior, com apareix al capbreu de Pere Fizes, al foli 77r. No en podem saber l'origen del nom, però en tot cas sembla difícil proposar que respongui al *palatium* andalusí central, ja que les poques notícies que en tenim no serien suficients per fer aquesta proposta. De totes maneres, caldria continuar la recerca per tal d'aclarir l'origen del nom d'aquest mas.

PALACIUM FRACTUM

DATA	REFERÈNCIA ARXIVÍSTICA	NOM
1003, desembre, 13	DSL, núm. 111	<i>Palacio Fracto</i>
1024, gener, 8	CSC, núm. 451	<i>Palacio Freto</i>
1028, juny, 29	AHCT, Perg. I-23	<i>Palacio Fracto</i>
1207, juliol, 8	AHCT, Perg. I-182	<i>Palacium Fractum</i>
1218, març, 21	ACA, Monacals, SBB, núm. 638	<i>Palacium Fractum</i>
1225, novembre, 3	ACA, Monacals, SBB, núm. 670	<i>Castri Torti</i>
1273, octubre, 18	AHCT, Fons notarial, Capbreu de Bertran acòlit, 1273-1275, f. 13v.	<i>Palad Fret</i>
1274, març, 7	AHCT, Fons notarial, Capbreu de Bertran acòlit, 1273-1275, f. 28v.	<i>Palacio Fracto</i>
1274, agost, 9	AHCT, Fons notarial, Capbreu de Bertran acòlit, 1273-1275, f. 41v.	<i>Palafreto</i>
1287, maig, 14	AHCT, Fons notarial, Capbreu de Guillem de Sant Cristòfor, 1287-1288, f. 8v.	<i>Palafret</i>
1289, novembre, 11	AHCT, Fons notarial, Capbreu de Guillem de Sant Cristòfor, 1289-1290, f. 41v.	<i>Palafret</i>
1291, desembre, 16	AHCT, Fons notarial, Capbreu de Guillem de Sant Cristòfor, 1290-1291, f. 63v.	<i>Palacio Freto</i>
1292, gener, 3	AHCT, Fons notarial, Capbreu de Guillem de Sant Cristòfor, 1290-1291, f. 66r.	<i>Palacio Freto</i>
1298, octubre, 21	AHCT, Fons notarial, Capbreu vuitè de Pere Folquer, 1298-1299, f. 58v.	<i>Palofret</i>
1299, abril, 7	AHCT, Fons notarial, Capbreu novè de Pere Folquer, 1299-1300, f. 4v.	<i>Plaufret</i>
1557, agost, 10	AHCT, Capbreu de Sant Benet de Bages, 1557-1558, f. 1r-4v.	<i>Palofret</i>
c.1752	AHCT, Capbreu de Sant Benet de Bages, 1750-1753, f. 6r-20v.	<i>Palofret</i>
1921, abril 25	AHCT, Expedients d'obres, 1921, núm. 72.	<i>Palofrets</i>

PALACIO MORO

DATA	REFERÈNCIA ARXIVÍSTICA	NOM
1071, gener, 26	SLM, núm. 449	<i>Palacio Mor</i>
1138, març, 17	ACA, Pergamins, Monacals, SLM, 275	<i>Palacio Moro</i>
1145, gener, 29	DCM, núm. 108	<i>Palad Mor</i>
1198	ACA, Pergamins, Monacals, SLM, núm. 358	<i>Palacio Moro</i>
1199	ACA, Pergamins, Monacals, SLM, núm. 360	<i>Palacio Moro</i>
1227	ACA, Pergamins, Monacals, SLM, núm. 413	<i>Palamors</i>
1248, gener, 8	AHCT, Fons notarial, Capbreu de Bertran acòlit, 1247-1251, f. 18r.	<i>Palamor</i>
1250, novembre, 6	AHCT, Fons notarial, Capbreu de Bertran acòlit, 1247-1251, f. 97v.	<i>Palomar</i>
1250, gener, 25	AHCT, Fons notarial, Capbreu de Bertran acòlit, 1247-1251, f. 105r.	<i>Palamor</i>
1296, febrer, 22	AHCT, Fons notarial, Capbreu cinquè de Pere Folquer, 1295-1296, f. 150v.	<i>Palamor</i>
1298, desembre, 17	AHCT, Fons notarial, Capbreu vuitè de Pere Folquer, 1298-1299, f. 102r.	<i>Palamor</i>
c.1335	AHCT, Capbreu de Sant Llorenç de Munt, s. XIV, f. 15r. i 21r.	<i>Palamor</i>
1419, abril, 5	AHCT, Capbreu de Sant Llorenç de Munt, s. XIV, f. 14r.	<i>Palomar</i>
1443, juliol, 29	AHCT, Capbreu de Santa Maria de Pedralbes, 1443-1480, f. 7r.	<i>Polomar</i>
1480, febrer, 29	AHCT, Capbreu de Jofre de Sentmenat, 1476-1480, f. 10r.	<i>Paulomor</i>
1607, setembre, 19	AHCT, Capbreu de Sant Llorenç de Munt, 1607, f. 28r.	<i>Palomar</i>
1701, desembre, 29	AHCT, Capbreu de Sant Llorenç del Munt, 1700-1705, f. 22r.	<i>Palomar</i>

PALACIUM IUSSANUM

DATA	REFERÈNCIA ARXIVÍSTICA	DESCRIPCIÓ
1066, desembre, 29	AHCT, Perg. I-58	<i>alaudem nostrum proprium, it sunt teras et vineas cultas et ermas e chasal (...) scripta in comitatu Barchinona, infra termine Teracia, ad ipso Pla sive a Fonte Vecula sive in Bonastro sive ad ipsa Pedra (...). Et afrontat [e]c omnia supra nominata, de oriente in arena de PALA CIO, de meridie in alaudio de Bernardus Terocio et in via qui pergit ad ipsa font sive in omnesque lochos, de occiduo in Bonastro, de circi in ipso Far.</i>
1081, febrer, 2	AHCT, Perg. I-65	<i>vobis modiatia I de vinea et amplius cum terra ubi est fundata, et peça I de terra exceptus vinea (...) Et est ec omnia in comitatu Barchinona, infra terminis Terracia, in locum que vocant ad ipso Plan. Que affrontat, de oriente in ipsa arena prope ipso PALACIO, de meridie in strada publica, de occiduo in ipsa strada publica qui pergit ad ipsa Abadia, de circi in ipsa strada qui pergit ad ipso Palacio vel ubique.</i>
1163, maig, 28	AHCT, Perg. I-139	<i>ipsa mea terra [quam] habeo in comitatu Barchinone, in Terracia, in loco nomin[ato] Plano. Afrontat autem ab oriente in riera de ipso PALA[CIO], a meridie in alodio Sancte + Sancteque Eulalie, ab occiduo in torrente de ipso Plano, a circio in carrera publica et [in] alodio Bertrandi de Plano.</i>
1193, gener, 11 [1440, juny, 14]	AHCT, Fons municipal, Llibre del batlle Joan Borrell, 1438-1441, f. 155v-156r	<i>pendra aquella aygua qui ve per la riera de Sent Pera e aquella aygua que ve per aquella Alcuba <per obs de un molí e de reguar> la qual aygua puschan pendra en aquella cancellaria e altres fins al PALAU JUSA.</i>
1238, octubre, 17	CBA, núm.466	<i>domo et mansis et honoribus de PALACIO IUSANO.</i>
1273, juliol, 23	AHCT, Fons notarial, Capbreu de Bertran acòlit, 1273-1275, f. 8v	<i>domum nostram de PALACIO cum omnibus suis pertinenciis, cum domibus, ortis, fontibus et aquis, vineis et omnibus arboribus diversi generis (...) cum omnibus mansis et aliis honoribus et possessionibus dicte domui pertinentibus.</i>
1283, març, 24	AHCT, Fons notarial, Capbreu de Bertran acòlit, 1283-1284, f. 11v	<i>transcire illam aquam de fonte de Podio Novello et ipsam ducere per locum predictum ad rigandum ortum tuum quem habet iuxta domos de PALACIO.</i>
1287, juny, 21	AHCT, Fons notarial, Capbreu de Guillem de Sant Cristòfor, 1287-1288, f. 14v	<i>totum illum honorem et columbarium nostrum quem habemus et tenemus iuxta villa TERRACIE, in loco vocato PALACIO IUSANO.</i>
1289, novembre, 30	AHCT, Fons notarial, Capbreu de Guillem de Sant Cristòfor, 1289-1290, f. 48v.	<i>nostrum illum honorem, sortes cum sua aqua, fontis de Podio Novello et domos et columbarium et trux et omnia quelibet aliam quem habemus (...) apud PALACII INFERIOREM.</i>
1290, octubre, 31	AHCT, Fons notarial, Capbreu de Guillem de Sant Cristòfor, 1290-1291, f. 33v.	<i>totam illam domum, columbarium et turrin de PALACIO IUSANO et totum illum honorem et sortes terre quas habemus (...) apud PALLACIUM IUSSANUM TERRACIE (...) cum iruleo que ibi est et cum domibus.</i>
1292, gener, 5	AHCT, Fons notarial, Capbreu primer de Pere Folquer, 1291-1292, f. 57r.	<i>illum nostrum trulleum olivariam quod habemus apud PALATIUM IUSANUM.</i>
1293, setembre, 12	AHCT, Fons notarial, Capbreu tercer de Pere Folquer, 1293-1294, f. 3v.	<i>in quadam bassiam quam nos habemus in honore nostro vocato de PALACIO IUSANO.</i>
1295, abril, 11	AHCT, Fons notarial, Capbreu cinquè de Pere Folquer, 1295-1296, f. 6v.	<i>illa pecia terre cum baciam sive fontem qui ibi est, et cum arboribus diversorum generum (...) quam habebant in loco vocato PALAU JUSA.</i>
1295, juny, 5	AHCT, Fons notarial, Capbreu cinquè de Pere Folquer, 1295-1296, f. 30r.	<i>totum illum ortum nostrum cum aqua ad rigandum (...) in quadam bassiam que est in honore Petri Capitis Muli, cum arboribus (...) quem habemus iuxta domum vocatam PALACIUM IUSANE.</i>
1295, octubre, 29	AHCT, Fons notarial, Capbreu cinquè de Pere Folquer, 1295-1296, f. 74r.	<i>totum mansum sive domum nostram vocatam de PALACIO IUSANO cum domibus et cum honoribus et possessionibus suis, terris, vineis, cultis et heremis, in montibus et planis (...) quem mansum sive domus habemus in dicta parrochia satis pro[pe] villam TERRACIE.</i>
1295, novembre, 3	AHCT, Fons notarial, Capbreu cinquè de Pere Folquer, 1295-1296, f. 76r.	<i>domum sive mansum vocatum de PALACIO IUSANO cum orto qui est ante ianuam ipsius domus et cum orto (...) qui est retro predictm domum usque occidentem.</i>
1300, maig, 26	AHCT, Fons notarial, Capbreu desè de Pere Folquer, 1300-1301, f. 23r.	<i>tota illa turri et palacio sive sala cum columbaris qui ibi sunt et de omnibus aliis domibus et casalaticum PALACII IUSANI et de illa peciola terre et orti quam ibi est ante dictam turre et PALACIUM IUSANUM.</i>
1314, gener, 11	AHCT, Fons notarial, Capbreu vint-i-tresè de Pere Folquer, f. 120v.	<i>ipsa baciam vestra que est in tenedonibus domus sive mansi de PALACIO IUSANO, iuxta fontem sive viverium ipsius mansi (...) et ortum quem habeo iuxta dictum mansum sive domum.</i>
1314, juliol, 3	AHCT, Fons notarial, Capbreu vint-i-quatrè de Pere Folquer, f. 37r.	<i>domo sive manso vocato de PALACIO IUSANO et de pertinenciis et tenedonibus suis que est iuxta villam TERRACIE.</i>